

Отримана 15.04.2025

Прорецензована: 05.05.2025

Прийнята до друку: 23.05.2025

Електронна адреса: mlesiv@ucu.edu.ua

DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-28-54-57>

Лесів М. «Філософія серця» Григорія Сковороди у світлі патристичної антропології. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, 2025. № 28. С. 54–57.

УДК 27-18:141.319.8

Михайло Лесів

«ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ» ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У СВІТЛІ ПАТРИСТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Стаття розглядає філософію серця Григорія Сковороди як основу християнської антропології в українському контексті, пропонує новий підхід до інтерпретації його думки. Автор підкреслює, що вчення Сковороди про "внутрішню людину" та серце як центр особистого духовного життя тісно пов'язане з традицією патристичного богослов'я, що є ключовим аспектом як у християнській традиції, так і в персоналістичній філософії. Особлива увага приділена ролі самопізнання у процесі богоспількування та трансформації особистості. Новизна дослідження полягає у висвітленні ролі скovorодинської антропології в умовах сучасної української кризи і війни, де ідеї філософа можуть слугувати джерелом стійкості та надії. Аналізуючи антропологічну структуру людини за Сковородою, автор доводить, що його вчення про серце як точку зустрічі Бога і людини зберігає свою актуальність у сучасному богословському дискурсі.

Ключові слова: Григорій Сковорода, філософія серця, християнська антропологія, внутрішня людина, самопізнання, богоспількування, патристичне богослов'я, київська богословська школа, філософський персоналізм, антропологічна криза, війна, стійкість, надія.

Mykhaylo Lesiv

“THE PHILOSOPHY OF THE HEART” OF HRYHORIY SKOVORODA IN THE LIGHT OF PATRISTIC ANTHROPOLOGY

The article examines Hryhorii Skovoroda's philosophy of the heart as a foundation for Christian anthropology in the Ukrainian context, offering a new approach to interpreting his thought. The author emphasizes that Skovoroda's teaching on the "inner person" and the heart as the center of personal spiritual life is closely connected to the tradition of Patristic theology, which is a key aspect both in Christian tradition and in personalist philosophy. Special attention is given to the role of self-knowledge in the process of communion with God and personal transformation. The novelty of the study lies in highlighting the role of Skovoroda's anthropology in the context of Ukraine's current crisis and war, where the philosopher's ideas can serve as a source of resilience and hope. By analyzing Skovoroda's anthropological structure of the human being, the author argues that his teaching on the heart as the meeting point between God and the human person remains relevant in contemporary theological discourses.

Keywords: Hryhorii Skovoroda, philosophy of the heart, Christian anthropology, inner person, self-knowledge, communion with God, patristic theology, Kyiv theological school, philosophical personalism, anthropological crisis, war, resilience, hope.

Численні дослідження творчості Григорія Сковороди (1722-1794), що не перестають з'являтися аж по сьогодні, свідчать про актуальність українського філософа. Навіть в умовах війни скovorодинська любов до мудрості не перестає надихати українців. Як влучно висловився Ростислав Семків: «можна прострелити голову пам'ятника Шевченкові в Бородянці, проте він продовжуватиме промовляти; можна ракетним залпом знищити музей Сковороди, але його постать вціліє й випромінюватиме світло мудрості» [3, с. 10].

У різні культурні епохи читачі вбачали в Сковороді актуального філософа, що аналізує основні сфери людського буття, а професійні дослідники пов'язували витоки його ідей з різними філософськими традиціями. Одні відносили скovorодинську творчість до філософії Платона, Аристотеля або стоїків, інші – до християнських Святих Отців, а треті – до Спінози чи представників «німецького містицизму», таких як майстер Екхарт та Ангелус Сілезіус. Не бракує також тих науковців, які вбачають у поглядах українського філософа характерні ознаки «київської школи» [5, с. 168-170]. Справді, Сковороду не можливо відділити від культурного життя його часу, створеного Києво-Могилянською академією.

Звуки сирен, що сповіщають про повітряну тривогу в Україні, сьогодні символічно нагадують про важливість пізнання людини, бо війна демонструє антропологічну кризу. Хто як не Сковорода зможе

потішити українські серця та розповісти, що крізь смерть можна розгледіти воскресіння? У цій статті будуть проаналізовані основні елементи християнської антропології Григорія Сковороди.

Осмислення та вивчення філософської думки Григорія Сковороди спонукає нас неминуче зупинитися на антропології як на основному аспекті його вчення. Погодившись із думкою багатьох дослідників, що мислитель не побудував філософської системи, ми повинні також сказати, що Сковорода мав чітку мету – визначення місця людини в космічній, тобто універсальній дійсності. У своїх творах він не висловлює абстрактних понять, але, насамперед, дає відповіді на актуальні для свого часу проблеми, звертаючись до конкретних людей, шукаючи найкращий спосіб наблизити людину до істинного знання, тобто до Бога. Саме в людині скриті таємниці буття, відтак шлях до її пізнання, радше до самопізнання, є філософським методом Сковороди.

Причина антропологічних пошуків Григорія Сковороди криється в онтологічному бажанні людства до пізнання. Такий підхід робить його роздуми близькими до патристичних [4, с. 93-108]. Сковорода вивчає людину не для того, щоб розвинути своєрідний антропологічний ексклюзивізм, а для того, щоб зрозуміти справжню людину, яка діє згідно з божественним духом – інтегральною частиною її особи. Коли людина живе згідно з волею Бога, то формується як справжня особистість, що може досягти правдивої та повної реалізації. У поетичному творі до свого учня і друга Михайла Ковалинського Сковорода пише: «Як діє по-Божому дух твій, гідне це справді тебе: Кращого діла йому годі собі уявити» [1, с. 1154]. Життя у Бозі, отже, дарує людині самореалізацію та внутрішню гармонію, однак для цього людина має пізнати себе.

Одним із ключових підходів християнської антропології є бажання показати внутрішню, «глибоку» людину, дуже відмінну від зовнішньої. Для Сковороди зовнішня людина не представляє в собі жодної духовної цінності. Пізнати внутрішню людину означає пізнати людське серце, в якому знаходиться центр особистого духовного життя. У знаменитому діалозі «Наркіс», один з персонажів під ім'ям Друг викликає: «О серце, бездно всіх вод та небес ширша!.. Яка ти глибока! Все охоплюєш і складаєш, а тебе ніщо не вміщує» [2, с. 163]. Для філософа, отже, внутрішня людина виражається поняттям серце – тут бездна самопізнання та пізнання світу, тут зустріч з Богом.

Дмитро Чижевський, один з найвизначніших дослідників Григорія Сковороди, зазначає, що «не надаючи поняттю серця емоційного відтінку, Сковорода у своєму вченні протиставляється психологічному раціоналізму своєї епохи» [5, с. 151]. У слід за платонівськими та християнськими авторами, Сковорода не апелює до емоційного рівня людини, бо серце не «сліпа сила», але «зряча і пророча», це «основа всього доброго і світлого» [2, с. 162]. Серце оживляється тоді, коли людина занурюється у пізнання себе. Саме це є першим кроком на шляху до пізнання всесвіту: «коли хочемо виміряти небо, землю та моря, маємо спершу виміряти самих себе з Павлом власною нашою міркою» [2, с. 162].

Ця цитата яскраво виражає потребу самопізнання. У ній Сковорода пов'язує життя окремої людини з життям всесвіту. Водночас, не можна забувати, що пізнання себе не веде до автоматичного пізнання інших речей. Щоб пізнати сотворений Богом світ, треба наслідувати Христа, як наслідував Його апостол Павло. Саме тоді шлях самопізнання приведе людину до істинного пізнання.

Загально відомим є той факт, що у своїй творчості Сковорода не дотримувався однієї системної теоретичної побудови. Говорячи про справжнє пізнання філософ, однак, формулює чітке твердження: метою, заради якої важливо пізнати своє серце, є наближення до Бога. Це не теоретичні роздуми про божественне, але особова зустріч з Богом. Помічаємо, що біблійна концепція серця, за якою воно визнається центром духовного життя людини, є дуже близькою для Сковороди. Важливо підкреслити, Сковорода не надає поняттю серця (розуму, волі, почуття) жодного психологічного аспекту, як це інколи траплялося в історії розвитку християнської думки [9, с. 215-216], але в його творах серце завжди залишається лише точкою спілкування та поєднання між Богом і людиною. У вже згаданому діалозі «Наркіс» Друг говорить: «Праведно вимагаєш, через те, що Бог від нас ні молитов, ні жертв прийняти не може, коли ми його не пізнали. Люби його і наближайся до нього завжди, серцем і пізнанням наближайся, не зовнішніми ногами й вустами. Серце твоє є голова зовнішностей твоїх. А коли голова, то сам ти є твоє серце. Але коли не наблизися і не співпряхнешся із тим, хто є твій голові головою, то залишишся мертвим тінню і трупом. Коли є тіло над тілом, тоді є й голова над головою і вище старого *нове серце*» [2, с. 164].

Бачимо, що Сковорода, будучи вірним традиції східнохристиянського богослов'я, стверджує, що серце є точкою спілкування між людиною і Богом. Людське серце, очищене любов'ю, відкривається в молитві. Це шлях особистої зміни, мета якої полягає в сопричасті з Творцем.

Для існування справжньої людини потрібен союз між видимою та невидимою її частинами: видима має підкорятися невидимому, бо останнє «краще». Цей союз тілесного і духовного пояснює ще один персонаж діалогу, Клеопа: «Тепер розумію, що тіло моє є якраз те, що стіни храму, або те, що в посудині черепок. А серце й думки мої те, що у храмі жертвоприношення, або те, що в посудині вода. А скільки стіни дешевші жертв, бо вони для жертв, а не жертви для стін, і черепок для води, а не вода для посудини, так і душа моя, думки і серце є ліпші мого тіла» [2, с. 164-165].

Філософ не заперечує важливості тіла, але пропонує чітке взаємне підкорення, де одна частина є опорою для іншої, і де кожна сфера людської особи відіграє свою важливу роль, необхідну для повноцінного життя людини. У цьому пункті думка Григорія Сковороди дуже близька до вчення Псевдо-Макарія, який порівнює людське тіло з прекрасним одягом, який треба берегти й шанувати [7, с. 240-241], щоб оновити всю людську особистість. Використання образу людського тіла як храму дуже близьке для отців. Як пояснює Ланфранко Россі: «Аналогія між зовнішнім та внутрішнім космосом підтверджується відповідністю, яку обидва мають зі структурою стародавнього храму. Зовнішня частина храму відповідає світу, який, як ми бачили, складається з чотирьох елементів. Завіса, тобто двері до оселі, представлена небозводом; Святеє Святих, із надземної реальності, де безтілесні й нематеріальні істоти безустанно славлять Бога і благають Його за нас. Тому планети й зірки, здається, становлять ті двері небесної сфери, вхід у які є свого роду найвищою перевіркою чистоти душі. Далі є ангели, розташовані в дев'ять рядів, які передають просвітлення та гнозис, аж до останнього рангу, рангу ангелів, який передає їх людям» [8, с. 370].

Окремою темою сковородинської антропології є інтелектуальне людське знання, бо воно теж займає нерозривне місце в структурі людини. Якщо хтось цінить лише знання цього світу, то, за словами українського філософа, він бачить лише тінь, не помічаючи справжнього. Друг з діалогу «Наркіс» говорить: «Бачиш у собі саму землю. Але через те нічого не бачиш, бо земля і ніщо – це одне і те ж. Одна річ бачити тінь дуба, а інша – саме дерево. Бачиш тінь свою, просто кажучи, порожнечу свою і ніщо. А самого себе ти зроду не бачив» [2, с. 156]. Намагаючись представити механізм пізнання справжньої людини, Сковорода стверджує, що лише людським знанням такі глибини не під силу, відтак людський інтелект та знання філософ трактує як двері, котрі провадять до віри, бо лише з вірою можна сягнути справжнього знання. Ще один персонаж діалогу на ім'я Памво говорить: «Отже, коли хочеш щось пізнати та зрозуміти, треба спершу вийти на гору видіння Божого. Там-бо ти, просвічений таємним промінням Божества, зрозумієш, що захочеш, не тільки орлину юність, старіючи старості ризу, а й ветхе ветхих і небеса небес. Але хто нас виведе з пекельного рову? Хто виведе на гору Господню? Де ти, світе наш, Христе Ісусе? Ти один говориш істину в серці своєму. Слово твоє і є істина. Євангеліє твоє є запалений ліхтар, а ти в ньому сам світло. [...] Цей Божий дім ззовні здається скотською печерою, але всередині Діва родить того, кого ангели оспівують безнастанно. В порівнянні до цієї мудрості всі світові мудрості ніщо інше є як рабські хитрощі» [2, с. 180].

У цьому твердженні є багато образів та символів, що демонструють глибину сковородинської думки. Так, наприклад, образ печери символізує людську недосконалість, представляє темряву, яка є всередині людини, водночас підкреслюється велич та важливість таємниці, що прихована всередині. Окремі Отці Церкви, говорячи про людське тіло, стверджували про його необхідність та унікальність. Проводячи паралель між Сковородою та Отцями варто зазначити, що християнські автори підкреслювали унікальність та багатогранність людського тіла. Томаш Шпідлік, дослідник вчення Отців Церкви, зазначає, що для прикладу, Григорій Ніський стверджував, що «тіло є місцем перебування душі», а в іншому місці, захищаючи гідність тіла, висловився: «не тіло є джерелом зла, а свобода» [10, с. 113]. Хоч у патристичній літературі ми інколи зустрічаємо протиріччя, однак після ретельного аналізу обов'язково виявимо, що традиція Церкви однастайна: «саме тілесність Христа відіграє головну роль у таємниці відкуплення» [10, с. 111]. Як бачимо з вищенаведеного уривку з діалогу «Наркіс», Григорій Сковорода також мислить у цьому руслі.

Діва уособлює для Сковороди віру в людину, бо вона народжує Божого Сина, відтак всередині людства народжується Бог, тобто людина зуміла прийняти Бога у своє життя. Цей образ дуже цінується Отцями Церкви. Як пояснює Маріо Марітано: «Отці завжди споглядали Діву Марію у світлі Втіленого Слова. Істотним орієнтиром були біблійні дані та фундаментальний христологічний контекст. Отці говорять про Марію в біблійному контексті, поглиблюючи спасительну подію Христа, ілюструючи таємницю і сотеріологічне завдання Церкви» [6, с. 838].

Вслід за Отцями Сковорода від образу Богородиці приходить до особи Ісуса Христа, правдивого Світла. Без пізнання особи Спасителя не можна, пізнати справжню людину, тобто пізнати самого себе. У діалозі «Наркіс» Друг говорить: «Стривай! Стривай! Як ти швидко забув – двоє, двоє! Є тіло звичайне і є тіло духовне, сокровенне, таємне, вічне. То чому не бути двом серцям? Бачив ти і любив боввана та ідола в тілі своїм, а не істинне тіло, сокровенне у Христі. Ти любив сам себе, тобто порох свій, а не сокровенну Божу *істину* в собі, якої ти ніколи не бачив і не вважав її за буття [...] Чи не старий ти Адам, тобто старий міх х ветхим серцем?» [2, с. 171].

Можемо підсумувати, згідно Григорія Сковороди справжня антропологія криється в особі Ісуса Христа, нового Адама. Перехід від зовнішньої до внутрішньої людини є пізнанням себе в наслідуванні Христа. Шлях самопізнання проходить крізь раціональність та сягає глибин віри. Це шлях крізь смерть до воскресіння: «Усе, що ми досі бачили, що воно таке? Земля, плоть, пісок, полин, жовч, смерть, тьма, злість, пекло... Тепер починає світити *ранок воскресіння* [...] Я – то Господь, який кличе тебе за йменням твоїм, Бог Ізраїлів» [2, с. 173].

Література:

1. Сковорода Г. *Листи до Михайла Івановича Ковалинського*, в: Сковорода Г. *Повна академічна збірка творів*. Харків 2011. С. 1060–1232.
2. Сковорода Г. *Наркіс. Розмова про те: пізнай себе*, в: Сковорода Г. *Твори у двох томах*, т. 1. Київ 2005. С. 151–179.
3. Семків Р. *Як читати українських класиків*. Київ 2024. 296 с.
4. Ушкалов Л. *Філософія свободи Григорія Сковороди*. Харків: Фоліо, 2024. 224 с.
5. Чижевський Д. *Філософські твори у чотирьох томах*; під заг. ред. В. С. Лісового; Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України, Наук. Т-во ім. Шевченка в Америці, Укр. Вільна Акад. Наук (США). – Київ: Смолоским, 2005. 400 с.
6. Maritano M. *Mariologia*, Di Berardino, M. Simonetti e G. Fedalto (edd.). *Dizionario di letteratura patristica*. Milano 2007. С. 835-839
7. Pseudo-Macario, in *Omellie spirituali*. Mura G. et al (edd.). *La teologia dei padri. Testi dei padri latini greci orientali scelti e ordinati per temi*, vol. 1. Roma 1974. С. 192-256.
8. Rossi L. *I filosofi greci padri dell'esicasmò. La sintesi di Nicodemo Aghiorita*. Torino: Il Leone verde, 2000. 608 с.
9. Špidlik T. *Dizionario Enciclopedico dell'Oriente Cristiano*. Roma: Видавництво Pontificio Istituto Orientale, 2000. С. 215-216.
10. Špidlik T. *La spiritualità dell'oriente cristiano*. Cinisello Balsamo. Roma: Studium, 1995. 184 с.